

Наргиза МУСУЛМАНОВА,

Қарши давлат университети катта ўқитувчиси, фил.ф.н.

E-mail.nargism@mail.ru

CATEGORICAL AND NON-CATEGORICAL MEANINGS AND MUTUAL RELATIONS OF GRAMMATICAL MEANS OF THE CATEGORIES OF PAST AND PRESENT TENSE

Abstract

The article discusses the existence of Uzbek language grammatical categories, complex by content of general grammatical meaning, categorical meaning, a substantial essence of category, together with accompanying and integrating meanings of other categories. Category of tense is one of the most widespread categories in Uzbek language. Source provide its three main types with many sub-types. For example, past tense - past continuous tense, past narrative tense, long past tense, recent past tense, etc. Differentiating such types in tense category is the result of not distinguishing vocabulary meaning - categorical and accompanying, speech meaning. It is true that categorical and accompanying meaning serves as basis for distinguishing forms of tense category. However, it is necessary not to forget that categorical and accompanying meaning can not be noticed easily often because of remarkable integrating meaning. "Tense" is a categorical meaning for general grammatical meaning of tense category; it cannot exist without various inclination meanings. In other words, in tense category, tense and inclination meanings are inter-related and not used separate from each other. As forms of tense category generated in the speech, these meanings are enriched by temporary, unstable speech meanings. These meanings are considered as complicating means of general grammatical meaning, and not dependent substantially. As integrating meaning, several meanings can be counted, such as "suspicion", "activity reality", "activity irreality", "desire", "goal", "condition", "duration".

Keywords: Grammatical mean, grammatical category, categorical meaning, accompanying meaning, integrating meaning, general grammatical meaning (GGM), specific grammatical meaning (SGM), intermediate grammatical meaning (IGM), general lexical meaning (GLM), grammatical meaning, substance, essence, event, lexical meaning, speech meaning, tense, inclination.

КАТЕГОРИАЛЬНЫЕ НЕКАТЕГОРИАЛЬНЫЕ ЗНАЧЕНИЕ И ВЗАИМООТНОШЕНИЕ ГРАММАТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ КАТЕГОРИЙ ПРОШЛОГО И НАСТОЯЩЕГО ВРЕМЕНИ

Аннотация

В статье идёт речь о грамматических категориях узбекского языка, являющихся сложносоставными по своим ОГЗ, в которых содержится их субстанциальная сущность. Это является обоснованием существования в них вместе с категориальным значением сопутствующих и сопряжённых значений, свойственных другими категориями. Категория времени является самым богатым грамматическими формами среди категорий узбекского языка. В источниках три его основных типа разделены на многие виды. Например, прошедшее время – многократно-длительное прошедшее время, очевидное прошедшее время, прошедшее причастное время, давно прошедшее время и т.д. Такое деление на различные типы само собой является результатом не различия категориального, сопутствующего и сопряжённого значений в категории времени. Правда, категориальные и сопутствующие значения могут быть основой для разделения форм категории времени. Но, не стоит забывать, что категориальные и сопутствующие значения в наблюдении часто не замечаются на фоне сопряжённых значений. Для общего грамматического значения категория времени содержание «время» является категориальным значением и оно не всегда существует без множества значений наклонения. Другими словами, в категории времени значение времени и наклонения являются в диалектическом связи и друг без друга не могут появляться. Если формы категории времени проявляются в речи, то эти значения не постоянные, они обогащаются за счёт не устойчивых речевых значений. Эти значения являются усложняющими средствами ОГЗ времени речевого проявления и не имеют смысла субстанциональной взаимосвязи. К сопряжённым значениям можно внести значения, как «сомнение», «действие реальное», «действие ирреальное», «намерение», «цель», «условия», «продолжительность» и т.д.

Ключевые слова: Общее, частное, грамматическая форма, образ действия, категория, категориальное значение, грамматическое значение, сопряжённое значение, сопутствующее значение, общее грамматическое значение (ОГЗ), частное грамматическое значение (ЧГЗ), субстанция (основа), отражение, сущность, явление, время, наклонение.

ЎТГАН ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН КАТЕГОРИЯЛАРИ ГРАММАТИК ВОСИТАЛАРИНИНГ КАТЕГОРИАЛ ВА НОКАТЕГОРИАЛ МАЪНОЛАРИ ҲАМДА УЛАРНИНГ ЎЗАРО МУНОСАБАТИ

Аннотация

Мақолада ўзбек тили грамматик категорияларининг умумий грамматик маъноси мураккаб таркибли бўлиб, унда категориянинг субстанциал моҳияти бўлган категориал маъно билан биргаликда бошқа категорияга хос ёндош ва ҳамроҳ маъно қоришган ҳолда мавжудлиги ҳақида гап боради. Замон категорияси ўзбек тилида энг кўп шаклли категориялардан ҳисобланади. Манбаларда унинг асосий уч тури кўплаб турчаларга бўлиб берилади. Масалан, ўтган замон - ўтган замон давом феъли, ўтган замон хикоя феъли, узок ўтган замон феъли, яқин ўтган замон феъли каби кўринишларга бўлинади ва ҳ. Бундай турларни ажратиш ўз-ўзидан замон категориясида лисоний — категориал ва ёндош, нуткий ҳамроҳ маънони фарқламаслик натижасидир. Тўғри, категориал ва ёндош маъно замон категорияси шакллари ажратиш учун асос бўлади. Бироқ унутмаслик керакки, категориал ва ёндош маъно кўп ҳолларда бевосита кузатишда бўртиб турадиган ҳамроҳ маъно таъсирида бир назарда кўзга ташланмайди. Замон категорияси умумий грамматик маъноси учун «замон» маъноси категориал маъно бўлиб, у ҳар доим турли-туман майл маъноларисиз мавжуд бўлмайди. Бошқача айтганда, замон категориясида замон ва майл маънолари диалектик боғлиқликда ва бири иккинчисисиз юзага чиқмайди. Замон категорияси шакллари нутқда вокеланар экан, бу маънолар ўткинчи, беқарор нуткий маънолар ҳисобига яна бойийди. Бу маънолар замон умумий грамматик маъносининг нуткий вокеланишини мураккаблаштирувчи воситалар бўлиб, унга субстанциал боғлиқлик касб этмайди. Ҳамроҳ маънолар сифатида баҳоланувчи бу маънолар сирасига «гумон», «ҳаракат реаллиги», «ҳаракат ирреаллиги», «истак», «мақсад», «шарт», «давомийлик» каби қатор маъноларни киритиш мумкин.

Калит сўзлар: грамматик восита, грамматик категория, категориал маъно, ёндош маъно, ҳамроҳ маъно, умумий грамматик маъно (УГМ), хусусий грамматик маъно (ХГМ), оралик грамматик маъно (ОГМ), умумий лугавий маъно (УЛМ), грамматик маъно, субстанция, моҳият, ходиса, лисоний маъно, нуткий маъно, замон, майл.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ўтган замон шакллари замон категориясининг «иш–ҳаракатнинг нутқ momentiга муносабатини ифодалаш» категориал маъносини «иш–ҳаракатнинг нутқ momentидан олдин юз бериши» тарзида хусусийлаштиради.

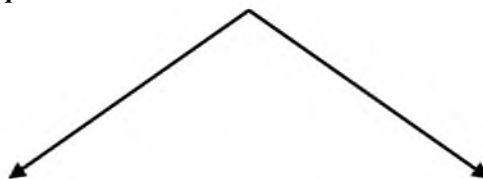
Маълумки, грамматик ўтган замонни тавсифлашга икки хил ёндашув мавжуд:

1. Тўғридан-тўғри шакллар орқали.

2. Парчаланган категориал маънони яна «парчалаш» асосида.

Лисоний ходиса нутқ сатҳига қараб қанча қуйилса, ўзга ходиса ҳисобига «тўйиниб», шунча бойиб боради. Лисоний сатҳда субстанциал моҳиятга ёндош маънолар «ёпишса», у нутққа тушиши билан ҳамроҳ маънолар унга «эргашади». Замон категорияси умумий грамматик маънони парчаланиши натижасида вужудга келган ўтган замон оралик грамматик маъно (нисбий умумий грамматик маъно)сининг анъанавий парчаланишида фарқловчи белгилар замон умумий грамматик маъносига дахлдор ҳам, дахлсиз ҳамдир. Одатда, «ўтган замон феъллари қуйидаги турларга бўлинади:

«Узок ўтган замон» ни ифодалаш

+ О

-ган, эди, –ди

-(и)бди, -(а)рди

эмиш, экан

Бундан -ди узок ўтган замонни ҳам (а), яқин ўтган замонни ҳам (б) ифодалаш мумкин:

- 1) аниқ ўтган замон шакли;
- 2) узок ўтган замон шакли;
- 3) ўтган замон хикоя шакли;
- 4) ўтган замон давом шакли;
- 5) ўтган замон эшитилганлик шакли» [9].

Бу маъновий кўринишлардан биттаси – узок ўтган замон шаклида ўтган замон умумий грамматик маъно (УГМ)си парчаси (узок ўтган замон), қолган маъновий кўринишлардаги фарқлар (аниқ, хикоя, давом, эшитилганлик)нинг эса замон УГМсига ҳеч қандай дахли йўқ.

Ўтган замон шакли сифатида кўпчилик тилшунослар томонидан тан олинган, фан ва таълим мазмунида оммалашган -ди, -ган, -ибди, -ган+ди, -эди, -(и)бди, -(а)рди, экан, эмиш шаклини қабул қилдик.

Ўтган замон шакли «иш–ҳаракатнинг нутқ momentидан аввал содир бўлиши» категориал ва «иш–ҳаракатнинг реаллиги» ёндош маъносидан иборат умумий грамматик маънога эга. Бу иккала белги барча шаклларда мавжуд бўлиб, ҳар бир шаклда ўзига хос тарзда жузъийлашади.

а) 1. Бу воқеа бўлганига ўн беш йилдан **ошди**. (О.Ёқубов) б) 1. Гулсум опа Барнони кўрай деб **бухгалтерияга кирди**. Барно йўқ экан, бироз кутди,

келавермагач, ўтиришга сабри чидмай, идордан чиқди. (О.Ёкубов)

Бошқа шаклларда эса «иш–ҳаракатнинг бажарилиш вақти нисбатан узоклиги билиниб туради». Биринчи зиддиятдаги белгили аъзолар ўзаро «бевосита кузатилмаганлик» белгиси асосида приватив зиддият ҳосил қилади. Бунда *-ган*, *-арди*, *-эди* шакллари белгисиз, *-ибди*, *-арди*, *эмиш*, *экан* шаклли кўрсаткичлар белгили аъзо сифатида намоён бўлади. Белгили шакллардан англашилган узок ўтган замонда бажарилган иш–ҳаракат сўзловчи томонидан бевосита кузатилган ҳам (а), кузатилмаган ҳам (б) бўлиши мумкин:

а) *Мен бу китобларни ўқиганман.* б) *Эшитишимга қараганда, Қўчқор туман марказига кетганича қайтиб келмабди.* (С. Анорбоев)

Демак, зиддиятнинг иккинчи қатори ёндош маъно – «иш – ҳаракат реаллиги»нинг кўриниши, «реаллиқнинг бевосита кузатилганлиги» асосида бўлади.

Иккинчи қатор зиддиятнинг белгисиз аъзолари тизими иккинчи хил ёндош маъно – ҳаракат тарзи категориясининг замон категорияси умумий грамматик маъносидаги акси – давомийлик - давомсизлик асосидаги зиддиятли муносабатда яшайди. Бу зиддият ҳам приватив табиатли бўлиб, бунда *-арди* шакли белгили, *эди* ва *-ган* шакллари белгисиз аъзо сифатида намоён бўлади. Чунки *-арди* шакли ҳар доим давомлиликни (а), *-ган* ва *эди* шакллари, асосан, давомсизликни (б), баъзан давомлиликни ифодалайди.

1. *Таёгини судраб, кўнгилсиз
Пода ҳайдаб қирга кетарди.*
Майса гиламларга етарди. (Уйғун)
2. *Сиз яхши пазандасиз, таърифингизни
эшитганман.* (Ойбек)
3. *Мирҳайдар отанинг фойдасини кўп
кўрганмиз.* (Ойбек)

Зиддиятга диққат қилинса, *-ган* ва *-ди* шаклларида давомийликни «баъзан» ифодалаши уларнинг УГМси таркибидаги шаклларга хос доимий хусусият эмас. Бу хусусиятга улар «баъзан» эга. Бу эса «давомийлик» маъноси уларнинг УГМсига хос эмаслигини, балки шаклларга хос ҳамроҳ маъно эканлигини кўрсатади. Чунки бу контекстда, боғлиқ қуршовдагина бўлади. *Кўрганмиз* феълидаги *-ган* шакли ифодалаётган «давомийлик» кўп сўзи таъсирида юзага чиқмоқда. *Ишлаган эди* сўзшаклидаги «давомийлик» эса *ишламоқ* феъли табиатига боғлиқ. Демак, тарз категориясининг «давомийлик-давомсизлик» маъноси айрим ўтган замон шакли (мас. *-арди*)да ёндош маъно сифатида юзага чиқса, бошқасида ҳамроҳ маъно бўлиб воқеланади. Ҳатто *-арди* шаклида қуршов натижасида «ўтган замон» категориал маъноси ҳам, «давомийлик» ёндош маъноси ҳам кучсизланиб, ҳамроҳ уларни сиқиб чиқариши билан бирга бўш ўринни эгаллайди ва вақтинча, нутқий «хукмронлик»га эга бўлади:

1. *Салим келса эди, мен борардим.*
2. *Укам ўқиса эди, тушунарди.*

Демак, *-са* шарт майли шакли *-арди* кўшимчасида категориал ва ёндош маънони сусайтирувчи ва ҳамроҳ маънони кучайтирувчи восита ҳисобланади.

-ган шаклидаги «ҳозир ҳам узлуксиз давом этиб турган ҳаракат (а), гумон, ноаниқлик маънолари» (б) [9, 335-б.] ҳам ҳамроҳ маънолардир:

а) *Феъли кенг, саховатли, меҳмондўст
халқимизнинг донги оламга кетган.* (М. Исмоилӣ)

б) *Балки бу ерларда кўп дилбар
Манзаралар жилва қилгандир.*

Овламоқчи бўлиб кўнглингени,

Балки қушлар қанот қоққандир... (Уйғун)

в) *Сизнинг фикрингизни, эҳтимол,
ходимларингиз сўзсиз тушунишга ўрганиб
қолгандир, лекин мен тушунмадим.* (В. Ажоев)

Чунки бу маъноларни ҳам контекстгина юзага чиқаради. Масалан, «бу вақтда гумон билдирувчи эҳтимол, балки каби сўзлар келади» [9, 335-б.]

-арди шаклининг турли қўлланишларида «давомийлик» ёндош маъноси яна жузъийлашиб, «узлуксиз давом этиб туриш», «галма-гал такрорланиб туриш» кўринишларини олади:

«а) ўтмишда маълум бир вақт узлуксиз давом этиб турган ҳаракатни билдиради:

1. *Ўқтам кўпирган, ўқирган сувда бўйнигача
ботиб, ҳансираб ишлар эди. Ҳовуз бўйида,
салқинда... катта ёғоч қаравотда бир неча киши
дам олиб ўтиришар эди.* (Ойбек)

2. *Арава қатирлаб борар, гап мавзудан
мавзуга кўчар эди.* (А. Қаҳҳор)

б) ўтмишда галма-гал такрорланиб турган ҳаракатни билдиради:

Дарёлардан куйлаб ўтардим,

Эртақларга қулоқ тутардим.

Ҳаммасини тинглардим, аммо

Ўқишини топмасдим асло.

(Ҳ. Олимжон)» [9, 338-б.]

Бунда маъно тавсифида «ўтмишда» унсурни ортиқча, албатта. У асарда ёзилган воқеаларнинг ўтмишга оидлигидан келиб чиқиб, тавсифга киритилган.

Бевосита ва билвоситалик белгилари асосида ажралиб чиққан ва «бевосита кузатилмаганлик» белгисига эга бўлган *-ибди* шакли «субъектив муносабат» маъносини ифодалайди. Шаклининг субъектив муносабат ифодалаши боғлиқ қуршовни талаб қилмайди ва шу боисдан уни ёндош маъно сифатида баҳолаш мумкин.

«Ноҳолис субъектив муносабат» белгиси асосидаги нотўлиқ зиддиятда *эмиш* белгили, *экан* ва *-ибди* шакллари белгисиз, мажхул аъзо сифатида юзага чиқади. «Тўлиқсиз феъл сифатида *экан* қатнашса, сўзловчининг диққати мавжуд бўлган ҳаракатнинг нагижасига қаратилади: *Унинг оқ оралаган сочлари тамоман оқарганини Ўқтам тўй суронда пайқамаган экан.* (Ойбек)

Маълум бўладики, ўтган замон шакллари ўзаро категориал ва ёндош маънони хусусийлаштириши, ҳамроҳ маънони ифодалаши жиҳатидан ўзаро фарқли хусусиятга эга. Шакллар тизимида *-ди* кўрсаткичи умумий грамматик

маънодан кўпроқ «хисса» олиши, барча тарз–майл маъноларига бетарафлиги билан ажралиб туради. Шу боисдан тадқиқотларда унинг йигирмага яқин маъноси қайд қилинади[4, 35-б.].

Ҳозирги замон шакллари. Ҳозирги замон шакли замон категорияси умумий грамматик маъносини «иш–ҳаракатнинг нутқ momentiда бажарилаётганлиги» тарзида хусусийлаштиради. Бу категориал маъно шаклларнинг барчасига хос. Шу билан биргаликда, маънолар, албатта, замон учун категориал маънолар – «аниқлик» (майл) ва «давомийлик» (ҳаракат тарзи) ёндош маънолари билан юзага чиқади. Нутқий қўлланишда «давомийлик» ёндош маъноси шу даражада кучаядики, у қарийб категориал маъно билан тенглашади. «Давомийлик» маъноси ўз–ўзидан «иш–ҳаракатнинг бошланганлиги» ва шу билан бирга «туғалланганлиги» маъноларини ҳам ёндош маъно сифатида олиб чиқади. Уларнинг категориал маънога зичлашув даражасини қуйидагича бериш мумкин:

Давомийлик – бошланганлик – тугалланмаганлик.

Объектив реалликда эса бу учлик: 1.

Бошланганлик – давомийлик – тугалланмаганлик 2.

тарзида ўринлашади.

Ҳозирги замон шакллари «давомийлик» ёндош маъноси асосида айрим ўтган замон шакллари билан приватив табиатли зиддиятга киришади. Чунки, масалан, ҳозирги замон шаклларида «давомийлик» «туғалланмаганлик» билан юзага чиқса, ўтган замон шакллари^{нинг} айримларида «давомийлик» тугалланмаганлик (а) билан ҳам, тугалланганлик (б) билан ҳам наъён бўлади:

а) 1. *Мен Салимдан хабар олдим, у йўлга тайёрланаётган экан.*

2. *Ҳозир кўрдим, келаётган эди.*

б) 1. *Вафотидан олдин заводда ишлаётган эди.*

2. *У сингисини бир йил олдин кўрган эди.*

Ҳозирги замон феъл шакли маъно ва қўлланишида ўзига хосликка эга. У категориал ва ёндош маъно силсиласига кўра фарқланмайди. Айрим услубий фарқ, қўлланишдаги ўзига хослик ҳамроҳ маъно сифатида юзага чиқади. «Услубий хосланмаганлик» зиддият белгиси асосида бу шакллар ўзаро қаршиланиб, бу ҳамроҳ маънога –*яп* шакли ижобий муносабатда бўлса, бошқа шакллар (-*ётир*, -*ётиб*, -*моқда*, ҳаракат тарзи шакллари асосида) услубий хосланганлиги билан характерланади. «Сўзлашув услубига хос» ҳамроҳ маъноси ҳаракат тарзи воситалари билан хосил қилинган ҳозирги замон шаклларига хос бўлиб, -*ётиб* диалектал, -*ётир* бадий, -*моқда* китобий (бадий, илмий, расмий, публицистик) услубларга хосланганлиги билан аҳамиятли. Бу маънонинг барчаси шакл умумий грамматик маъносига хос бўлмай, категориал ва ёндош маъно устида қаватланадиган ҳамроҳ маънодир.

Ҳозирги-келаси замон. Ҳозирги-келаси замон шакллари «ҳозирги» ёки «келаси» умумий грамматик маъно парчалари учун мажхул муносабат ифодалайди. Чунки бу шакллар:

а) келаси замонни ифодалайди;

б) ҳозирги замонни ифодалайди;

в) ўтган, ҳозирги, келаси замонга бетараф бўлади.

Тилшуносликда ҳозирги–келаси замон ифодаловчи «иккита ягона ва иккита қўшма шакл бор. Ясама шакллар -(a)й, -(a)рли равишдошдан қўшма шакллар мазкур равишдошдан *экан, эмиш* ёрдамида хосил бўлади».

-a/й+шахс–сон қўшимчалари бирикувидан ташкил топган шакл категорияси моҳиятидан кўпроқ улуш олади:

а) муайянлашмаган учала замонни умумлаштириб ифодалайди;

б) келаси замонни ифодалайди.

Бу маънолар шаклда юзага чиққан категориал маъно. Ҳаракатнинг доимийлиги умумий грамматик маънодаги ёндош маъно қуйидаги гаплардаги замон шаклида тўлиқ юзага чиқади:

Ўзбек қизлари севгисини айтмайди, бир умр пинҳон тутади.

Қуш уясида кўрганини қилади. (Мақол)

Ақтуаллаштирувчи воситалар таъсири натижасида «доимийлик» ёндош маъноси «давомийлик» касб этиб, категориал маънода муайянлашиш вужудга келади ва «ҳаракатнинг бажарилиши бевосита нутқ momentiга, ҳозирга оид бўлиши мумкин»;

Йигит ниҳоятда исиб кетган, пешонаси, юзларидан тинмай тер қуюди. (С.Аҳмад)

Ўша кунни бўлиб ўтган шов–шув ҳали ҳам қулоғим тағида шангиллайди, ҳали ҳам миямни сангитяпти. (Б.Кербобоев)

1-мисолдаги олдинги гап, 2-мисолдаги ҳали ҳам ақтуаллаштирувчи воситаси таъсирида «ҳозирги замон» маъноси уқилади. Агар гаплар бу воситалардан халос қилинса ё доимий замон маъноси ифодаланиб, «давомийлик» ёндош маъноси ўрнида «доимийлик» ифодаланади, ё келаси замон категориал маъноси «бошланмаганлик» ёндош маъноси уқилади. Диккат қилинг:

1. *Ниҳоятда исиб кетса, пешонаси, юзларидан тер оқарди.* 2. *Шов – шув кучайса, қулоқлари шангиллайди.*

Келаси замон маъносида қўллашга эса мазкур феълларнинг лугавий маъноси монелик қилади. Демак, келаси замон категориал маъноси воқеланиши учун бирикаётган феълнинг – қуршовнинг аҳамияти муҳим. «Ҳозирги замон» категориал маъноси «давомийлик» ёндош маъноси билан диалектик боғлиқ бўлганлиги туфайли бундай холат юз беради. Аниқ ҳозирги замон маъноси мазкур шакл мансуб категорияга хос маънода бўлса–да, бу маънони ифодалаш a/й+шахс–сон қўшилган шакли учун хосланган маъно эмас. Хос бўлмаган категориал маънонинг кучайиши хос категориал маънонинг сусайишига олиб келган.

Демак, маълум бўладики, «*a/й+шахс-сон*» тузилиши шакл учун «умумзамон» ва «келаси замон» категориал маънолар бўлиб, унга «иш-харакатнинг аниқлиги», «ирреаллик», «тугалланмаганлик» ёндош маънолари (модал маънолар) йўлдош бўлади. «Ҳозирги замон» эса шакл учун хос бўлмаган категориал маъно бўлиб, «давомийлик» (тарз-тус) ҳамроҳ маъно сифатида юзага чиқади. Ҳамроҳ маъно бошқа шаклларда бўлгани каби бунда ҳам боғлиқ қуршов асосида намоён бўлади.

(*a/p/mас+шахс-сон* кўрсаткичида замон умумий грамматик маъносининг «ҳозирги-келаси замон» категориал маъноси «гумон» ёндош маъноси (модаллик) билан муштарак ҳолда намоён бўлади.

1. *Қаердан биласан, балки ҳозир ҳам юқоридан қарарман.* (А.Қаххор) (Ҳозирги келаси замон – гумон).

2. *Шу атрофда юргандир, келиб қолар.* (С.Анорбоев) (келаси замон – гумон)

«Ҳозирги-келаси замон» ёки «келаси замон» категориал маъноларини фарқловчи омил билан – гап таркибидаги актуаллаштирувчи воситалар, шаклни бириктирувчи феъл билан белгиланади. Масалан, *қарамоқ* феълени умумзамон маъноси шакли билан қўлласса бўлади, бироқ *келмоқ* феълни *қолмоқ* кўмакчи феъл билан келиб, кўмакчи феъл

этакчи феълни шакл орқали умумзамон англатишга йўл қўймаган.

Қуршов натижасида «гумон» ёндош маъноси кучсизланиб, «қатъийлик» ҳамроҳ маъноси кучли тарзда ифодаланиши мумкин. «Ҳозирги-келаси замон гумон феълни орқали шарт эргаш гапли қўшма гапда бош гапни кесим вазифасида, кўпинча, фикрнинг қатъий ифодаси учун ҳам қўлланади: *Агар ўлган киши қайта тирилса, бундан ортиқ ажойибот бўлмас.* (А.Убайдуллаев)» [8,502]. Демак, бунда шарт эргаш гап ҳамроҳ маънони вужудга келтирувчи ва ёндош маънони кучсизлант ирувчи қуршов.

Баъзан услубий омиллар ҳам гумон ёндош маъноси ўрнини аниқлик ҳамроҳ маъносига олиб бериши мумкин.

Бу шеъриятда, эски услубга хос нутқларда учрайди:

Яллалар айтиб кезарман,

Шу гўзал бўстонда мен.

(К.Яшин)

Демак, бу шакл маъноси «Категориал маъно + Ёндош маъно» эмас, балки «Категориал маъно + Ҳамроҳ маъно» кўринишига эга.

Замон категориясининг категориал, ёндош ва ҳамроҳ маъноларини иловадаги жадвалдагидек акс эттириш мумкин:

		Маъно турлари	Ўтган замон	Ҳозирги замон	Келаси замон
			-ди, -ган, -(и)б+эди, (-ган+эди, -(и)б+эди, -ётган+эди, -моқда+эди, -(а)р+эди,-мас+эди, -гувчи+эди)	-яп, -ётир, -ётиб, -моқда	-а,-й, -(а)р, (-мас)
Маъно типлари	Категориал маъно	Ўтган замон	+		
		Ҳозирги замон		+	
		Келаси замон			+
	Ёндош маъно	Ҳаракат реаллиги	+		
		Ҳаракат ирреаллиги			+
		Истак			+
		Мақсад			+
		Шарт			+
		Буйруқ			+
		Гумон			+
	Ҳамроҳ маъно	Давомийлик			+
		Гумон	+		
		Ҳаракат реаллиги		+	+
		Ҳаракат ирреаллиги	+	+	
		Истак	+	+	
Мақсад		+	+		
Шарт	+				

АДАБИЁТЛАР

1. Замонавий ўзбек тили: Морфология/ Муаллифлар жамоаси. Масъул муҳаррир Ҳ.Ф.Неъматов, Р.Р.Сайфуллаева. ЎЗР Олий таълим вазирлиги. –Т.: Mumtoz so'z, 2008. -468 б.
2. Зикриллаев Ғ.Н. Ўзбек тили морфологияси. /Филология ихтисосликлари учун қўлланма/. –Бухоро, 1994. 41, 50-б.

3. Қодиров З. М. Ўзбек тили грамматик категорияларини систем таҳлил этиш. / Келишик категорияси /; Филол. фанлари номзоди. дис... автореф.-Самарқанд, 1993. -26 б.
4. Мусулманова Н. Грамматик шаклларда категориал, ёндош ва хамрох маъно (замон ва майл категориялари мисолида). Монография. Т.: Фан, 2012. -96 б.
5. Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш., Искандарова Ш., Набиева Д. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. –Т.: Янги аср авлоди, 2001. -164 б.
6. Султонсаидова С. Ўзбек тилида грамматик категорияларнинг ўзаро муносабати (ўтимли-ўтимсизлик, даража ва келишик категориялари мисолида). Филол. фанлари д-ри... дис. автореф. –Т., 1994. -56 б.
7. Сусов И. П. Введение в теоретическое языкознание. Из Интернет сайдов: WWW/ IPS. ru.
8. Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология / Масъул мухаррир /А. Абдурахмонов ва б. -Т.: Фан, 1972. 501, 502-б.
9. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Дарслик.–Т.: Ўқитувчи,1980. 335-б.
10. Шукуров О. Ҳаракат тарзи шакллари парадигмаси: Филол. фанлари номзоди... дис. –Самарқанд, 2005. - 126 б.